
PROSVJETNI RAZVITAK CRNE GORE

Mirjana Manojlović

In this paper the author tried to present the educational development of Montenegro in different periods. The beginnings of educational system were in the first half of 19th century. Primary education was the only type of education for a long time, whereas the secondary education was established later with many unresolved issues. Illiteracy was the main problem in Montenegro, as well as the rate of enrolment. Changes of state borders, involvement in various war conflicts and deep social and ideological breaks constantly influenced the educational structure and progress.

Teške istorijske okolnosti i krupne političke promjene uticale su i na odnos prema obrazovanju u Crnoj Gori. Zato smo za ovaj rad odabrali hronološku podjelu na tri perioda. Dodatno, potrudili smo se da statističke podatke poredimo sa podacima na širem prostoru i utvrdimo glavne tendencije tokom dužeg vremenskog perioda.

Razvoj školstva u Crnoj Gori do 1914. godine

Prva škola u Crnoj Gori je neraskidivo vezana za ime Petra II Petrovića Njegoša. Osnovana je 1834. godine u Cetinjskom

manastiru gdje je bilo smješteno njenih 30 učenika. Škola u Dobrskom selu je otvorena 1842. godine, a zatim i škole u manastiru Ostrog i u Brčelima u Crmnici.¹ Njihov broj je, po podacima Miloša Starovlaha, već tada narastao na 9.² Za neki napredak u doba knjaza Danila nije bilo ni vremena, ni uslova zbog stalnih ratova. Razumljivo je da je broj škola zato varirao iz godine u godinu.

Ruski naučnik, Pavle Rovinski³, u svom višetomnom djelu, daje kratak istorijat razvoja školstva s akcentom na društveni značaj prosvjete i prateće probleme u drugoj polovini XIX vijeka. Prvi učitelji su bili sa austrijske teritorije, bilo Vojvodine, Hrvatske ili Boke sve do početka 60-ih godina, kada pristižu prvi crnogorski učitelji. Gradivom je dominirao crkveni način podučavanja i predmeti, pored opštih. Broj škola se povećao sa 8 koliko ih je bilo 1870. godine na 38 koliko ih je bilo 1872. godine. Razlog je odluka vlade da traži od plemena da sami izgrade školu, a vlast će obezbjediti učitelja.⁴ Pored toga, ruskim pokroviteljstvom, 1869. godine, otvorena je bogoslovsko-učiteljska škola i Djevojački institut.⁵ Velji rat je, u međuvremenu, prekinuo uspon školstva, ali je otvorenost Crne Gore omogućila veće studiranje u inostranstvu.⁶

¹ Živko Andrijašević, Milan Ščekić, „Crnogorski vladari“, *Dnevne novine*, Podgorica 2018, 172.

² Vidjeti tablicu 1. na kraju ovog poglavlja ili Miloš Starovlah, Prosvjetna politika kralja Nikole, radovi sa naučnog skupa CANU 1-3. oktobra 1997. u Podgorici, *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II*, Podgorica, CANU 1998, 245.

³ Podaci Pavla Rovinskog i drugih autora o prosvjeti do 1914. su predstavljeni i u mojem magistarskom radu *Pavle Rovinski i Crna Gora*, odbranjenog 24. juna 2015. na Filozofskom fakultetu u Nikšiću.

⁴ Pavle Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti IV*, Izdavački centar, Cetinje 1993–1994, 197–198.

⁵ *Isto*, 210.

⁶ *Isto*, 196.

U toku svog rada u periodu od 1869–1913. godine, Djevojački institut carice Marije je pohađalo 450 učenica, od toga 205 iz Crne Gore, 203 sa teritorije Austrougarske, 35 iz susjednih krajeva pod osmanskom vlašću, od čega dvije iz Albanije; 9 ih je bilo iz Srbije, a jedna iz Bugarske. Školovanje je trajalo 4, a od 1884, 6 godina. Do 1910. godine diplomiralo je 140 učenica: 86 iz Crne Gore, 32 iz Boke i Dalmacije, 6 iz Bosne, 3 iz Heregovine, po 2 iz Hrvatske, Srbije i Albanije, po jedna iz Slavonije, Slovenije, Bugarske i Rusije (Kerč na Krimu). Institut je imao bogatu biblioteku opremljenu knjigama na ruskom, srpskom, francuskom jeziku; nekoliko dobro opremljenih kabineta i zbirki (fizički kabinet, hemijsku laboratoriju, mineralošku zbirku, teleskop, razne geografske karte, telurijum; 2–3 klavira, te druge muzičke instrumente; zbirku modela i drugih neophodnih pomagala za nastavu crtanja i kaligrafije. Imao je i salu za fizičko vaspitanje (gimnastiku) i ambulantu sa stacionarom za liječenje oboljelih učenica. Nastavni plan je odgovarao ruskim ženskim gimnazijama. Tako je prednost data ruskom i francuskom jeziku, a posebna pažnja je posvećena ručnom radu, gazdinstvu, domaćem vaspitanju djece, dok je njemački jezik bio neobavezan.⁷

Kakva je uloga bila ove škole i učenica, pokazuje podatak da su se od njih ženili Petrovići, jedna se čak udala za ruskog konzula u Skadru, a inače su se udavale za činovnike. Pavel Apolonovič navodi da u njihovim kućama možda nema luksuza, ali ima čistoće i prefinjenosti, pravilne ishrane, bliskosti sa djecom.⁸ Uticaj institutki je, međutim, ostao ograničen na porodični život jer društvenog rada, pa ni društvenih okupljanja nije bilo.⁹ Ruski naučnik je smatrao da Institut doprinosi

⁷ Marina Martinović, *Predgovor* za P. Rovinski, Djevojački institut carice Marije na Cetinju, Cetinje 2000, 7.

⁸ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 276–277.

⁹ *Isto*, 279.

uspostavljanju ravnoteže među polovima, otvara mogućnost za školovanje, pa čak i studiranje u inostranstvu.¹⁰

Poslije Veljeg rata nije nastavila sa radom bogoslovsko-učiteljska škola nego je otvorena gimnazija. To se osjetilo na kadru učitelja i sveštenika, posebno učitelja, jer se nijesu mogle obavljati dvije dužnosti zbog previše obaveza, a neki su umrli ili napustili Crnu Goru.¹¹ Bogoslovija je, ipak, ponovo otvorena 1887/1888. i sa manjim prekidima 1905-1908. i 1912. radila je do 1916. godine. Trajala je tri godine do 1905, a od 1908. četiri godine.¹²

Nakon Berlinskog kongresa, nije bilo predašnjeg oduševljenja za školu zbog pritiska knjazu bliskih ljudi da se navodno zbog ekonomičnosti zatvori polovina škola. Knjaz to nije dozvolio, ali je tempo rasta broja škola opao. Taj pad se jasno vidi do posljednje decenije XIX vijeka. Što se tiče ekonomičnosti, Rovinski navodi podatke protiv te teze. U Crnoj Gori je svaka kuća plaćala doprinos za školu od 2 cvancigera i po podacima iz 1881. g. od 19.000 kuća u Crnoj Gori skupljen je doprinos od 38.000 cvancigera ili 12.920 guldena, a trošak za plate 32 učitelja i školskog inspektora su iznosile 12.000 guldena ili 5.046 talira.¹³ Dakle, ta suma od naroda je bila dovoljna, bez dijela manastirskih prihoda, koji su dostizali od 12 do 20.000 guldena. Rovinski smatra da obrazovanje u širokim masama

¹⁰ P. Rovinski, *Djevojački institut carice Marije na Cetinju*, Cetinje 2000, 27.

¹¹ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 215.

¹² Momčilo D. Pejović, Uvod u *Školovanje crnogorske omladine u inostranstvu 1848-1918*, separat sa sajta academia.edu 36–37, i P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 230–231.

¹³ *Rovinski, Crna Gora... IV*, 216. Cvanciger ili cvancik, krajcar, gulden i talir je austrijski srebrni novac korišćen od 1754. do 1892, do uvođenja krune. Krajcar je najsitnija moneta, a talir najkrupnija. Gulden je u Ugarskoj nazvan forinta (florin ili fiorin).

koči upravo novi sloj glavara, ne iz junačkih redova, nego iz obrazovane elite, koja želi da obrazovanje učini privilegijom za uski krug ljudi. I upravo kao ustupak tim ljudima knjaz umjesto bogoslovsko-učiteljske škole otvara gimnaziju.

Tako je početkom 1880. godine otvorena neka vrsta internata za djecu iz boljih porodica i to u zgradi Cetinjskog manastira gdje je bilo prostora za 15 pitomaca i njihovog nastavnika, istovremeno vaspitača i ekonomu, u susjednoj prostoriji. To su bili učenici koji su završili tadašnju dvogodišnju osnovnu školu.¹⁴ Sljedeće godine ova ustanova se pretvara u realnu gimnaziju¹⁵. Godine 1883. ona je imala 52 učenika (14 u internatu) i 5 nastavnika za tri razreda. Svi su prethodno završili 3 ili 4 razreda osnovne. Rovinski je, pozivajući se na riječi samog knjaza da se učenici pripremaju da budu činovnici, izveo zaključak da je to škola za buduće činovnike, kojih Crna Gora ionako ima previše.¹⁶ Oni su slati u inostranstvo na dalju obuku, u Pariz trojica, četvorica u Milano, od 22 koliko ih je bilo druge godine postojanja škole 1883. godine. Tada je i donesena odluka da se broj ograniči na 16-20 učenika (blagodejanaca) i da se zatvori za ostale. Ovu odluku je ukinuo knjaz Nikola i dozvolio učenje van internata najsiromašnijim o državnom trošku.¹⁷ Od 1884. do 1915. gimnazija se nalazila u Biljardi. Broj učenika nije prelazio stotinu do godine 1896/1897, a 1909/1910. imala je 306 učenika i prvih 14 maturanata.¹⁸ Gimnazija je nekoliko puta

¹⁴ Isto, 217.

¹⁵ Po ugledu na zemlje okruženja otvorena je realna gimnazija usmjerena na izučavanje prirodnih nauka. Nasuprot njoj je postojala klasična gimnazija sa usmjerenjem na starogrčki i latinski jezik.

¹⁶ Isto, 218.

¹⁷ Isto, 219.

¹⁸ Jelena Jovanović, Najstarije škole u Crnoj Gori: Počelo od Njegoša i manastira, *Vijesti* – portal, objavljeno 18. novembra 2012, ažurirano 22. februara 2019, <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/najstarije-skole-u-crnoj-gori-pocelo-od-njegosa-i-manastira>

zatvarana, otvorena je za stalno od 1902. godine.¹⁹

Direktor gimnazije od 1883. do 1887. godine bio je Jovan Pavlović (ministar prosvjete 1887–1892). Njegovim zalaganjem gimnazija je 1885. g. od realne postala klasična. Izuzev školske 1886/1887. kada je pokušano sa 5 razreda, gimnazija je do 1901. godine ostala četvororazredna sa dominacijom klasičnih jezika, posebno latinskog. Kad je Luka Zore postao direktor, gimnazija se vraća na realnu 1900. godine.²⁰ Rovinski primjećuje da je program klasične gimnazije pripremao učenike za visokoškolske ustanove u inostranstvu, ali nije bio praktičan po pitanju primjene znanja u Crnoj Gori. Tako se učenici uopšteno upoznaju sa istorijom pravoslavne crkve, ali ne i istorijom srpske ili zetske crkvene organizacije, a u botanici, geologiji i mineralogiji se ne uzimaju u obzir prirodne raznolikosti Crne Gore.²¹

Proглаšenje ustava 1905. godine i uvođenje narodne skupštine je pomoglo prosvjeti jer se odobravaju veće sume za budžet. Samo za cetinjsku gimnaziju bilo je izdvojeno 40.000 fiorina, a 1907. otvorena je niža gimnazija u Podgorici.²² U periodu od 1887. do 1914. godine iz državnog budžeta je na prosvjetu prosječno izdvajano 6,52% što je prilična suma.²³

Od drugih škola, važno je pomenuti da je pri cetinjskom bataljonu formirana 1896. godine podoficirska škola, a 1911. vojna gimnazija na čelu sa Rusom i nekoliko nastavnika koji su takođe bili Rusi.²⁴

Niža dvogodišnja poljoprivredna škola je otvorena u Podgorici 1893. godine. Na državni trošak se primalo 10 učenika (iz svake nahije po jedan). Uslovi su bili da su 13–20

¹⁹ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 225–226.

²⁰ Niko S. Martinović, Nastavni plan i program Cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog, *Godišnjak Cetinjske gimnazije 1*, 1969, 19.

²¹ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 230.

²² *Isto*, 227–228.

²³ M. D. Pejović, *n. d.*, 40.

²⁴ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 232–233.

godina starosti i sa najmanje dobrim uspjehom iz osnovne škole. Ako ima prostora primali bi se i učenici koji se školuju o svom trošku. Prve godine je primljeno ukupno 17. Prostor je bila turska kasarna i bolnica sa 2,5 rala zemlje. Iako je malo radila jer su se njeni đaci zaposlili u državnoj službi, a samo neki kao agronomi, škola je imala pozitivan uticaj na razvoj poljoprivrede. Đaci su uspjeli da posade voćke, vinograd, žitarice, da se bave pošumljavanjem, izvedu akciju uništavanja skakavaca, upoznaju seljake sa modernim plugovima i mašinama, kao i sa sredstvima protiv štetočina i bolesti.²⁵

Rovinski je istakao specifičan crnogorski stav prema zanatima. Crnogorci su se odnosili prezrivo prema njima i zato su koristili usluge zanatlija iz Italije, kasnije austrijskih oblasti i Turske. Za izgradnju građevina, pa i samih jednostavnih prizemnih, plaćani su majstori iz Boke ili Turske, naročito iz Debra. Najobičnije piljenje debla za daske su radili Bugari. Ruski naučnik kao opravdanje navodi vječito ratovanje Crnogoraca koje je razvilo prezir prema nekom drugom radu. U crnogorskoj kući nije bilo kutka za zanatliju, a nije bilo lako naći i sačuvati alatku. Da bi podstakla zanatstvo, cetinjska opština je slala mladiće na obuku u inostranstvo. Prvu zanatsku školu u Crnoj Gori je 1904. otvorio Maksimilijan Karlovič fon Mek, sekretar pri ruskom poslanstvu na Cetinju i to za knjigovesce. Tada je opštini dao novac da iznajme prostorije, nađu majstora i potrebni alat. On je i izdržavao tu školu 3 godine. Odmah je upisano 10 ljudi koji su u školi dobijali i hranu. Ta škola je kasnije prešla pod kontrolu opštine i odlično je poslovala.²⁶

Na inicijativu Sofije Mertvago, direktorice Djevojačkog instituta, otvorena je na Cetinju 1901. godine škola ručnih radova koju je finansirala italijanska princeza Jelena, kćerka

²⁵ *Isto*, 289–291.

²⁶ *Isto*, 291–292.

knjaza Nikole. Tako je nastala Ženska radnička škola princeze Jolande gdje je jedna žena iz Nikšića, učila djevojke da šiju različite tkanine i izrađuju ćilime, koristeći savremene alate, da bi nakon završene obuke dobile alat za svoju specijalnost.²⁷ Slične škole su otvorene u Baru i Podgorici.²⁸

Na još jednu inicijativu Sofije Mertvago, a uz podršku velike knjeginje Milice Petrović – Romanove otvoren je 1903. Dječji vrtić Velike knjeginje Milice Nikolajevne. Razlog je veliki broj same sebi prepuštene djece nadničara koji prose po ulicama ili prave nered. U njemu je boravilo 60 dječaka i djevojčica od 4 do 7 godina i dvije vaspitačice. Škola je bila namijenjena za siromašne, ali uz mjesečno plaćanje u nju su išla i djeca bogatih ljudi. Vrtić je zahtijevao od roditelja da djeca budu čista, obučena i obučena (siromašni su dobijali odjeću od vrtića).²⁹

Kada se izvede zaključak o razvoju prosvjete, Rovinski i ostali istraživači školskog sistema Crne Gore imaju uglavnom slične zaključke. Progres je sigurno bilo, ali je njegov tempo predmet različitih ocjena. Tako se iz podataka vidi da se za 20 godina, od 1873. do 1893. beznačajno promijenio broj škola. Takođe, računajući broj stanovnika Crne Gore oko 200.000, nedovoljan broj djece je bio uključen u školski sistem, posebno ženskog pola.

²⁷ Isto, 292-293.

²⁸ M. D. Pejović, *n. d.*, 38.

²⁹ Vidi: P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 293-296. Takođe, Tatjana Novović, Pedagoški uticaj S. P. Mertvago na razvoj predškolskva u Crnoj Gori, *ACTA HISTRIAE*, br. 26, godina 2018, volume 2, Koper 2018, 557-574.

Školska godina	Broj škola	% rasta	Broj učenika	% rasta
1833/34.	4	0	73	0
1843/44.	9	125	114	56,16
1853/54.	9	0	274	140,35
1863/64.	11	22,22	417	68,82
1873/74.	41	272,72	1.744	318,22
1883/84.	39	-5,12	1.575	-10,73
1893/94.	43	10,25	2.672	69,65
1903/04.	101	133,88	5.301	98,39
1913/14.	143	41,58	11.499	116,92
1914/15.	211	47,55	18.185	58,45

Tabela 1. Izvori: 1. Miloš Starovlah, Prosvjetna politika kralja Nikole, radovi sa naučnog skupa CANU 1–3. oktobra 1997. u Podgorici, *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II*, Podgorica, CANU 1998. 245. 2. Radovan Delibašić, *Istorija pedagoške misli u Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2009. 36. (za godinu 1914/1915).

U ovom periodu se povećao broj stručnih učitelja, vršene su promjene u nastavnim planovima i programima, organizaciji rada, primjeni novih nastavnih metoda i oblika. Međutim, i dalje je veliki broj djece ostajao nepismen: 1910. školovalo se samo 44 % dorađe djece (12.000 od 25–30.000).³⁰

U vrijeme dolaska knjaza Nikole na prijesto nije bilo nijedne srednje škole, a na kraju vladavine, ne računajući vojne i zanatske škole, bilo ih je 10 i to – 6 gimnazija (Cetinje, Pljevlja,

³⁰ Radovan Delibašić, *Istorija pedagoške misli u Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2009, 36.

Podgorica, Nikšić, Berane i Peć) i 4 stručne škole (Bogoslovsko-učiteljska, Djevojački institut, Učiteljska škola i Poljoprivredna škola).³¹ Međutim, tek 1907. otvorena je niža gimnazija u Podgorici, a tek poslije balkanskih ratova u Nikšiću, Beranama i Peći.³² Nekontinuiran rad srednjih škola, napuštanje školovanja prije mature i ograničeni kapaciteti ustanova su stvorili nepovoljan utisak o uticaju srednjoškolske populacije na obrazovnu strukturu u državi.

Poseban problem je nepotpuno primjenjivanje zakonskih propisa. Zakonskim rješenjima iz 1879, 1884, 1907, 1914. godine i Ustavom iz 1905. godine škola je proglašena obaveznom, slobodnom i besplatnom. Međutim, djevojčice nijesu morale obavezno da idu u mješovitu školu do 1914. godine. Za roditelje su još 1879. godine predviđene kazne za neslanje djece u školu: prvi put 10–15 talira ili zatvor 8-30 dana, drugi put sa 100 kruna i oduzimanjem očinstva i starateljstva. Ipak, obavezno školovanje je, po mišljenju Jovana Pavlovića, mrtvo slovo na papiru zbog ekonomske situacije.³³

Interesantni su podaci o upisanim učenicama. Školske 1873/74. u 41 školi bila su 1 744 učenika, od čega 39 učenica (2,24%). Deset godina kasnije, od 1 575 učenika, koliko ih je te godine upisano, 72 su bile ženskog pola (4,57%). Već 1893/94. u 43 škole obrazovalo se 2 504 učenika i 168 učenica (6,29%), a 1903/04. u 101 školi učilo je 307 učenica (5,79%) i 4 994 učenika. Školske 1913/14. radile su 143 škole, a pohađalo ih je 11 499 učenika, od čega su bile 1 022 učenice (8,89%).³⁴ Dakle, udio djevojčica u ionako nedovoljno velikoj učeničkoj populaciji je bio veoma mali. Stoga, ne čudi i ogromna razlika u pismenosti između muškog i ženskog dijela stanovništva i

³¹ M. Starovlah, *n. d.*, 245.

³² R. Delibašić, *n. d.*, 39.

³³ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 257–258.

³⁴ J. Jovanović, *n. d.*, elektronsko neoznačeno izdanje.

između seoskih i gradskih sredina. Po zvaničnim podacima, 1911. godine u 10 crnogorskih gradova na 100 stanovnika bilo je prosječno 64,8 pismenih muškaraca i 24,7 pismenih žena. Pri tome značajna je razlika između Cetinja i Andrijevice u odnosu na Ulcinj i Podgoricu.³⁵ U seoskim sredinama taj odnos je znatno lošiji: 42% muškaraca i 4,54% pismenih žena.³⁶ Nesumnjivo su ekonomski problemi kao i patrijarhalno društvo i način upravljanja državom glavni faktori nestabilnog razvoja prosvjete do Prvog svjetskog rata.

Istorija školstva u Crnoj Gori 1918–1941. godine

U doba Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Crna Gora je i dalje imala visok procenat nepismenosti. Godine 1921. ta stopa je 67%, a deset godina kasnije je smanjena na 56,1%.³⁷ Interesantan je odnos muške i ženske nepismenosti 1921 – 47:87 %, a 1931 – 34,2:77,3%.³⁸

Iz tabele ispod se upravo može vidjeti taj ogroman jaz između pismenosti muškog i ženskog stanovništva, posebno u krajevima koji su bili pod turskom vlašću. Najveća razlika ide i preko 50% (Kolašin, Danilovgrad, Nikšić, Cetinje, Šavnik), srednja preko 40% (Podgorica i Andrijevice) i najmanja nešto ispod 40% (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Kotor i Bar). Interesantno da od većih školskih centara, jedino Kotor bolje stoji sa ženskom pismenošću, dok je na sjeveru razlika manja jer je ukupna situacija veoma loša, nezavisno od pola.

³⁵ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 256.

³⁶ M. D. Pejović, *n. d.*, 43.

³⁷ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore (od najstarijih vremena do 2003)*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2005, 353.

³⁸ Đoko D. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Obod, Cetinje, 1982, 45.

Popis 1931. godine	Ukupno	Muško	Žensko
Crna Gora	56,1	34,2	77,3
Andrijevica	64,3	43,4	85,0
Bar	65,4	47,8	80,2
Berane	69,1	51,2	87,3
Bijelo Polje	72,3	54,8	89,2
Cetinje	47,9	21,2	72,7
Danilovgrad	53,1	24,0	77,2
Kolašin	52,8	25,1	79,5
Kotor	26,8	11,8	44,4
Nikšić	52,1	25,2	76,3
Pljevlja	68,3	49,1	87,8
Podgorica	56,9	32,4	80,9
Šavnik	53,5	27,5	78,6

Tabela 2. Izvor: Đoko D. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Obod, Cetinje, 1982, 45.

Poređenja radi, jugoslovenska ukupna stopa nepismenosti je 1931. iznosila 44,6% s tim da su najveću stopu nepismenosti imale Bosna i Hercegovina (70%), Kosovo i Metohija (84,2%), a najmanju Slovenija (5,5%).³⁹ Ova stopa je ipak bila manja u odnosu na onu iz 1921. kada je državni prosjek bio 51,5% i to u državi sa svega 12 miliona stanovnika.⁴⁰ Bez sumnje da je kraljevina

³⁹ Isto, 44.

⁴⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Nolit, Beograd 1988, 324.

SHS/Jugoslavija imala izražen problem nepismenosti. Pri tome, stopa nepismenosti u Crnoj Gori je bila značajno iznad državnog prosjeka, ne i najveća, što ne umanjuje opšti negativni utisak.

Ukupni podaci za osnovne i srednje škole i učenike daju osnova za dalju analizu:

1929/1930 – 36.789 učenika,

1938/39 – 36.620 učenika, 1.038 nastavnika, 440 škola ukupno.⁴¹

Za nepunih deset godina se broj učenika smanjio. Obuhvaćena populacija učenika je mala u poređenju sa ukupnim brojem stanovnika i djecom školskog uzrasta. Procjenjuje se da je 1921. u Zetskoj oblasti živjelo 311.341 stanovnika, a 1931. u dijelu Zetske banovine koja odgovara granicama Crne Gore 360.044 stanovnika. Cijela banovina je tada imala 925.516 stanovnika. Godine 1941. njen dio je imao 417.299 stanovnika.⁴² Broj škola se udvostručio pred Drugi svjetski rat u odnosu na vrijeme prije Prvog svjetskog rata. Međutim, broj učenika nije pratio rast ukupne populacije.

U pomenutom periodu, u nastavnim planovima se isticao značaj vjeronauke i sporta iz ideoloških potreba. Osnovne škole su i dalje bile četvororazredne. Izdržavanje škola je uglavnom padalo na teret lokalne zajednice, roditelja i opštine. Tek od 1937. tu odgovornost u većoj mjeri preuzimaju banovine. Škole su obično imale jednog učitelja i jedno ili dva odjeljenja. U Zetskoj oblasti koja se poklapala sa većim dijelom nekadašnje Crne Gore podaci za osnovne škole su sljedeći:

1923/1924. godina – 342 škole, 23.472 učenika

1930. godina – 373 škole, 30.520 učenika⁴³

U poređenju sa podacima prije Prvog svjetskog rata broj osnovnih škola se povećao 1923/24 za 62,09% i nastavio sa

⁴¹ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n.d.*, 355–356.

⁴² *Isto*, 342.

⁴³ *Isto*, 354.

rastom za još 9,06%. Broj učenika se povećao za 29,07%, a do 1930. godine za još 30,03%. Dakle, postoji povećanje broja škola i učenika, ali neujednačenim tempom.

Što se tiče srednjih škola, postignut je značajan napredak. Broj gimnazija se udvostručio u odnosu na stanje prije Prvog svjetskog rata. Godine 1930. bilo ih je 12, od čega 2 privatne dvorazredne, 6 četvororazrednih i 4 osmorazredne. Učenika je bilo 4.643 u 130 odjeljenja i 184 nastavnika. Pri tome, nastavnica je bilo oko 12,5%, a učenica oko 12%. Nešto veći broj ženske djece je pohađao građanske škole u Risnu, Tivtu i Herceg Novom: od 143 djece 48 učenika i 95 učenica. Na neki način, ove škole objašnjavaju nešto veću pismenost u odnosu na ostatak Crne Gore i manji jaz između muške i ženske populacije.

Od 1919. do 1925. su radile učiteljske škole u Beranama i Danilovgradu. Od 1925. do 1927. i od 1929. ponovo je radila učiteljska u Herceg Novom, a jedino stalno je radila na Cetinju od 1922. godine. U školskoj 1938/9. postoji već 20 gimnazija sa 9.087 učenika i 314 nastavnika, 8 nižih srednjih škola sa 476 učenika, 2 srednje stručne škole sa 284 učenika i 19 nastavnika i 2 učiteljske sa 236 učenika i 21 nastavnikom. U Crnoj Gori je još 1923. godine bilo 200 fakultetski obrazovanih osoba iako su svi studirali van Crne Gore i procenat studenata uveliko nadmašivao udio crnogorskog stanovništva u kraljevini.⁴⁴

Dvogodišnja trgovačka škola je osnovana u Podgorici 1923. i postala je akademija 1927. (trajala je četiri godine). Imala je 1930/31. 9 nastavnika i 159 učenika. Petorazredna nautička škola u Kotoru sa tradicijom od 1850, postala je 1921. pomorska, a 1932. pomorsko-trgovačka akademija, 1923/24. je imala 51 učenika, a 1939/40 – 131. Godine 1933. u Baru je otvorena niža poljoprivredna škola.⁴⁵ Večernje zanatske škole,

⁴⁴ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n. d.*, 355–356.

⁴⁵ Đ. Pejović, *n. d.*, 35.

čilimarske, domaćičke škole, kursevi šivenja, pletenja su osnivani širom banovine. Prva državna zanatska stručna škola je osnovana na Cetinju 1932. i premještena u Podgoricu poslije 5 godina. Trogodišnja muška zanatska škola je osnovana u Beranama 1934. godine.⁴⁶

U međuratnom periodu, radilo se i na razvoju predškolskog obrazovanja. Broj zabavišta se kroz godine mijenjao: 1924. godine svega 2, 1929/30. godine – 6, a 1939/40. godine – 13. Te godine je u njima bilo 827 od 33.200 djece predškolskog uzrasta ili 2,5%.⁴⁷ Stiče se utisak da je u međuratnom periodu prosvjetni razvoj išao uzlaznom putanjom, ali dosta sporo. U svakom slučaju, napredak nije zanemarljiv.

Za ukupni razvoj prosvjete u ovom kratkom periodu, može se uočiti napredak u otvaranju škola, ali ne i široj dostupnosti obrazovanja. Tako, broj predškolskih ustanova se uvećao za više od 6 puta, broj osnovnih škola se duplirao, broj gimnazija skoro utrostručio. Međutim, ogroman broj djece predškolskog i školskog uzrasta i dalje je ostajao van školskog sistema. Treba imati u vidu da se broj stanovnika uvećao za trećinu, a da se broj učenika smanjio u četvrtoj deceniji XX vijeka. Takođe, uprkos značajnom smanjenju nepismenosti od oko 1% godišnje, to je i dalje ostao najizraženiji problem.

Istorija školstva u Crnoj Gori nakon 1945. godine

Uzimajući u obzir brojnost studentske populacije i stopu nepismenosti kao osnovne indikatore prosvjetnog razvoja, period nakon Drugog svjetskog rata je donio velike promjene i kontraste. Teško nasljeđe iz predratnog doba, ratna stradanja i ideološko-politički lomovi su imali ogroman uticaj na obrazovanje. Na nivou Jugoslavije, u periodu 1945–1981. broj

⁴⁶ *Isto*, 36–38.

⁴⁷ *Isto*, 19.

studenata se povećao 18 puta, a broj visokih i viših škola 11 puta. Do 1984. je diplomiralo preko milion studenata. Po broju studenata na 1.000 stanovnika Jugoslavija se nalazila iza Sovjetskog saveza i skandinavskih zemalja. Međutim, po stopi nepismenosti bila je u donjem dijelu ljestvice.⁴⁸

Godine 1931. nepismenost stanovništva Jugoslavije starijeg od 10 godina je bila 44,6%, smanjena je na 25,4% 1953, a na 15,1% 1971. godine. Godine 1981. nepismenost je smanjena u odnosu na 1931. godinu 4,7 puta ili na 9,5%. Procjena na osnovu tri republike koje su 1991. učestvovala na popisu (Srbija, Hrvatska, Crna Gora) jeste da je prosjek nepismenosti bio oko 5%, dakle, punih 9 puta manje nego 1931, a 5 puta manje nego 1948.⁴⁹

Koliko je učinjeno na polju iskorijenjivanja nepismenosti u Crnoj Gori, svjedoči podatak da je 1945. godine nepismenost u Crnoj Gori bila 44%, a 2003. godine 2,03%.⁵⁰ Po posljednjem popisu iz 2011. godine iznosila je samo 1,5% ili 8 149 lica. Prosječna starost nepismenog lica je bila 62 godine. Više je bilo nepismenih žena nego muškaraca: kod muškaraca je stopa nepismenosti iznosila 0,6%, a kod žena 2,4%. Nepismena žena u prosjeku je bila stara 66 godina, a nepismeni muškarac u prosjeku je imao 44 godine. U Herceg Novom, Budvi, Kotoru, Nikšiću, Tivtu i Cetinju je manje od 1% stanovnika bilo nepismeno. Najveća stopa nepismenosti je zabilježena u Plavu, 3,6% i Ulcinju 3%. U Pljevljima, Rožajama, Bijelom Polju i Šavniku stopa se kreće od 2,1% do 2,5%.⁵¹

⁴⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Nolit, Beograd, 1988, 423–424.

⁴⁹ Ibrahim Latifić, *Jugoslavija 1945–1990, razvoj privrede i društvenih delatnosti*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodno-oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941–1945), Beograd 1997, 100.

⁵⁰ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n. d.*, 472.

⁵¹ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, Monstat, Saopštenje br. 157, Podgorica 15. jun 2012, 4.

Snažna socijalna uloga države, besplatno obrazovanje na svim nivoima i kadrovske osposobljavanje doprinijeli su brzom razvoju prosvjete. Do 1967. u Crnoj Gori su osnovana 32 radnička univerziteta gdje su organizovane večernje škole, opismenjavanje i stručne obuke.

Postoje podaci i o razvoju različitih nivoa obrazovanja. Dok je 1945. postojalo samo 9 obdaništa sa 315 djece, 1999/2000. bilo ih je 19 sa 76 objekata, 603 vaspitača i 12.510 djece. Po podacima iz 2003, ovim obrazovanjem je obuhvaćeno 24% populacije predškolske djece.⁵²

U Crnoj Gori trenutno postoje 21 državna i 28 privatnih predškolskih ustanova sa 170 vaspitnih jedinica. U državne vrtiće je godine 2019/2020. upisano 95,3% djece. Odnos djevojčica i dječaka je 47,4% prema 52,6%. Broj djece u grupi je prosječno 32 u državnim, a 14 u privatnim vrtićima. Ukupan broj djece je ove godine veći u odnosu na prethodnu godinu za 6,5% i iznosi 23 080.⁵³ Računajući bruto uključenost djece u predškolsko vaspitanje (bez obzira na godine starosti) podaci UNESCO-a su da je 2010. 31,38% djece pohađalo vrtiće, a da je do 2018. taj procenat narastao na 69,33% pokazujući stalnu tendenciju rasta.⁵⁴

Obavezno osnovnoškolsko obrazovanje sa sedam razreda je uvedeno 1946, a sa 8 razreda 1950. Broj učenika je rastao sve do kraja 70-ih zbog naglog rasta prirodnog priraštaja prvih dvadesetak godina nakon rata. To se jasno vidi iz podataka:

1945 – 22.547 učenika

1950 – 55.270 učenika

⁵² Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n. d.*, 472.

⁵³ Saopštenje: *Predškolsko obrazovanje i vaspitanje 2019/2020. godina*, Monstat, Saopštenje br. 14, 10. februar 2020, 1.

⁵⁴ Unesco Institute for Statistics, Montenegro, <http://uis.unesco.org/en/country/me?theme=education-and-literacy#slideout-menu> dalje kao UIS, Montenegro, pristupljeno 21. 4. 2020.

1977/78 – 89.256 učenika

1999/2000 – 78.037 učenika

Školske 1999/2000. je bilo 167 škola sa 303 područna odjeljenja sa 4.888 nastavnika ili jedan na 16 učenika. Godine 2003. 97% populacije uzrasta 7–15 godina je obuhvaćena osnovnim obrazovanjem.⁵⁵ Ta populacija se nije promijenila ni po popisu iz 2011. godine. Odnos odjeljenja i učenika u redovnom osnovnom obrazovanju iznosio je 1:20, a odnos broja nastavnika i učenika 1:14. Polna struktura nastavnog osoblja pokazuje da su 77,6% ili 3.728 žene, a 22,4% ili 1.075 su muškarci.⁵⁶ Po posljednjim podacima, u Crnoj Gori postoje 162 državne osnovne škole, od kojih se dvije nalaze u okviru obrazovnih centara, kao i 5 privatnih internacionalnih škola.⁵⁷

Računajući sve navedene parametre, vidi se pozitivna tendencija uključenosti djece u osnovno obrazovanje. Međutim, vjerovatno usljed unutrašnjih migracija i pada nataliteta, broj škola se smanjuje kao i broj učenika. Tako, u tabeli ispod, vidimo da se od 2006/2007. školske godine broj učenika stalno smanjuje (sa malim izuzetkom u 2014/2015. godini). U odnosu na godinu 2018/2019. pad broja učenika je 10%. Kada je u pitanju odnos polova u učeničkoj populaciji, vidimo iz tabele da je broj učenika veći za 1,5 do 2,5% u odnosu na broj učenica.

⁵⁵ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n. d.*, 472.

⁵⁶ Saopštenje: *Osnovno obrazovanje, osnovne škole i resursni centri – početak školske 2017/2018. godine*, Monstat, Saopštenje broj 46, Podgorica 16. mart 2018. godine, 2.

⁵⁷ <http://www.skolskamreza.edu.me/> pristupljeno 20. 4. 2020.

Ukupan broj učenika (I–VIII/IX)			
Ukupno	Učenicice	Učenicima	Godina
75.469	36.452	39.017	2000/2001
75.760	36.603	39.157	2001/2002
74.233	35.873	38.360	2002/2003
73.673	35.610	38.063	2003/2004
74.205	35.796	38.409	2004/2005
74.858	36.012	38.846	2005/2006
75.179	36.194	38.985	2006/2007
75.038	36.247	38.791	2007/2008
74.130	35.633	38.497	2008/2009
72.993	34.990	38.003	2009/2010
70.936	34.126	36.810	2010/2011
69.461	33.433	36.028	2011/2012
68.696	32.901	35.795	2012/2013
68.133	32.650	35.483	2013/2014
68.442	32.847	35.595	2014/2015
68.108	32.458	35.650	2015/2016
67.516	32.314	35.202	2016/2017
67.998	32.043	35.955	2017/2018
67.700	32.384	35.316	2018/2019

Tabela 3. Izvor: Monstat, Odsjek statistike obrazovanja, kulture i pravosuđa, monstat.org.

Što se tiče srednjih škola, otvaran je veliki broj stručnih škola. Reformom 1976/1977. pokušano je ujednačavanje nivoa znanja stvaranjem školskih centara, ali se od toga odustalo 1991. Tada je postojalo 45 srednjih škola sa 31.817 učenika i 3.231 nastavnikom ili 14 učenika po nastavniku. Otvarane su i dvojezične škole na albanskom jeziku. Godine 2003, 61% populacije 16–19 godina je obuhvaćeno srednjoškolskim obrazovanjem.⁵⁸

Godine 2011. u starosnom dobu koje odgovara pohađanju srednje škole nešto je manji procenat djece koja pohađaju školu i sa povećanjem starosti taj procenat opada od 96%, koliko iznosi kod petnaestogodišnjaka do 82% koliko iznosi kod osamnaestogodišnjaka.⁵⁹ To samo govori o povećanju ove populacije, između dva popisa, ali i o napuštanju srednje škole u dosta velikom procentu. Podaci sa popisa pokazuju da se 2011. nije školovalo 15% populacije starosti 15–19. godina.⁶⁰

Školske 2010/2011. u srednje škole je upisano 32.126 učenika⁶¹, a 2019/2020. godine 27.446 u srednje škole i 148 učenika u resursne centre.⁶² Ovdje se može vidjeti smanjenje broja učenika za 14,11%. Što se tiče odnosa polova, sličan je kao u osnovnom obrazovanju. Godine 2019/2020. upisano je 48,7% učenica i 51,3% učenika.⁶³

U Crnoj Gori trenutno postoji 55 srednjih škola. Od njih, 50 su državne, 1 je državno-privatna i 4 su privatne. Postoje i 3 državna resursna centra.⁶⁴

⁵⁸ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n. d.*, 472.

⁵⁹ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, 3.

⁶⁰ Monstat, Popis 2011. Tabela CG27: Stanovništvo staro 6 i više godina prema pohađanju škole po starosti, monstat.org. pristupljeno 20. 2. 2020.

⁶¹ Saopštenje: *Redovni učenici u srednjim školama, školska 2010/2011*, Saopštenje br. 146, 20. 10. 2011, 1.

⁶² Saopštenje: *Srednje obrazovanje, srednje škole i resursni centri, početak školske 2019/2020. godine*, saopštenje br. 56, 13. april 2020, 1.

⁶³ *Isto*, 1.

⁶⁴ <http://www.skolskamreza.edu.me/>

Prva visokoškolska institucija u Crnoj Gori je Viša pedagoška škola na Cetinju osnovana 1946. godine. Ona je sa Učiteljskom školom u Nikšiću spojena 1963. i činiće Pedagošku akademiju sve do 1977. kada je osnovan Nastavnički fakultet (Filozofski od 1988). Prvi univerzitet u Crnoj Gori je osnovan 1974. godine u Podgorici. Do 1992. je nosio ime „Veljko Vlahović.“ Te 1974. godine je na njemu studiralo 11.000 studenata, a radilo 220 nastavnika i 60 naučnih radnika.

Akadske 1999/2000. godine na 15 fakulteta i akademija radilo je 667 nastavnika i saradnika. Studenata je bilo znatno manje, 7.982 studenta.⁶⁵ Dakle, broj nastavnika i saradnika se povećao za 138,21%, a broj studenata se smanjio za nešto više od četvrtine u odnosu na univerzitetski početak. Razlog je vjerovatno posleratni bum nataliteta koji se ispoljio u povećanoj studentskoj populaciji, ali i oslabio krajem 70-ih godina.

Godine 2002. studiralo je 8.333 studenata što je činilo 16,9% populacije između 19 i 23 godine. Sljedeće godine je studiralo 9 759 studenata ili 21% pomenute populacije.⁶⁶

akademska godina	upisani studenti - osnovne studije		
	Ukupno	Ženski	Muški
2000/01.	8.271	4.675	3.596
2001/02.	7.878	4.503	3.375
2002/03.	8.333	4.891	3.442
2003/04.	9.759	5.961	3.798
2004/05.	11.011	6.630	4.381
2005/06.	12.903	7.712	5.191
2006/07.	16.173	9.248	6.925

⁶⁵ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n.d.*, 473.

⁶⁶ *Isto*, 473.

Akademska godina	Upisani studenti - osnovne studije		
	Ukupno	Ženski	Muški
2007/08.	18.009	9.651	8.358
2008/09.	20.490	11.048	9.442
2009/10.	21.199	11.268	9.931
2010/11.	22.163	11.748	10.415
2011/12.	22.227	11.956	10.271
2012/13.	22.279	11.882	10.397
2013/14.	23.442	12.395	11.047
2014/15.	24.184	12.784	11.400
2015/16.	22.201	11.921	10.280
2016/17.	21.422	11.601	9.821
2017/18.	20.250	11.168	9.082
2018/19.	19.210	10.618	8.592

Tablica 4. Izvor: Monstat, Odsjek statistike obrazovanja, kulture i pravosuđa, monstat.org.

Treba napomenuti da je Crna Gora 2003. godine postala potpisnica Bolonjske deklaracije. Sljedeće akademske godine (2004/05) je primijenjena.⁶⁷ Vjerovatno je značajan porast upisanih studenata (12,83%) te akademske godine jedna od posljedica. Tako je 10 godina od reforme obrazovanja dostignuto maksimalno povećanje broja studenata od 119,63% (24.184 studenta). Zanimljivo je da je odmah zatim nastupio postepen pad broja studenata. U akademskoj 2018/19. godini upisano je 19.210 studenata što je, u odnosu na 4 godine prije

⁶⁷ http://www.erasmusplus.ac.me/?page_id=4749 pristupljeno 20. 4. 2020.

pad od 20,57%. Očigledna je tendencija smanjenja broja studenata iako je i posljednji broj izuzetno veliki u odnosu na posljednju godinu XX vijeka (povećanje 132,26%). To sve znači da se u Crnoj Gori više nego udvostručio broj studenata i da se uprkos relativnom smanjenju taj odnos održava. Treba pomenuti i privatne fakultete i univerzitete koji u posljednjih 15 godina utiču djelimično na povećanje studentske populacije.⁶⁸

Po podacima sa popisa 2011. godine, nakon sticanja punoljetstva dolazi do većeg pada broja lica koja nastavljaju školovanje. Oko polovina populacije od 20 godina upisana je te godine na fakultet, ali sa povećanjem starosti ovaj procenat opada i odustajanje od fakulteta kod populacije od 22 godine iznosilo je oko 10%. Pri tome, oko 10% stanovnika starosti 30 godina je pohađalo neku visokoškolsku ustanovu. Inače, prosječna starost studenta je bila 25,5 godina. Prema podacima Eurostata, prosječna starost studenta u Evropskoj uniji je tada bila značajno manja i iznosila je 22,1 godine.⁶⁹ Navedeni podaci o udjelu studentske populacije se mogu dovesti u vezu sa promjenom načina studiranja (po Bolonjskoj deklaraciji) i osnivanjem privatnih univerziteta. Razlika u starosti studenata je evidentna i vjerovatno je vezana za povećani broj novih studenata, čiji je upis olakšan ukidanjem prijemnog ispita, i dugogodišnjim studiranjem onih upisanih po starom programu studiranja.

Odnos polova među studentima je drugačiji u odnosu na prethodne periode. To se vidi kada se brojevi iz prethodne tabele pretvore u procenat. Tako je više studentkinja nego studenata, uz manje varijacije sa povećanjem ukupnog broja studenata. Razlika ide i preko 60% u korist ženskog pola i samo u nekim godinama se približava polovini.

⁶⁸ Vidi: <http://www.erasmusplus.ac.me/wp-content/uploads/Lista-akreditovanih-ustanova-visokog-obrazovanja-u-Crnoj-Gori.pdf>

⁶⁹ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, 3.

Akadska godina	Ženski	Muški
2000/2001.	56,52	43,48
2001/2002.	57,16	42,84
2002/2003.	58,69	41,31
2003/2004.	61,08	38,92
2004/2005.	60,21	39,79
2005/2006.	59,77	40,23
2006/2007.	57,18	42,82
2007/2008.	53,59	46,41
2008/2009.	53,92	46,08
2009/2010.	53,15	46,85
2010/2011.	53,01	46,99
2011/2012.	53,79	46,21
2012/2013.	53,33	46,47
2013/2014.	52,88	47,12
2014/2015.	52,86	47,14
2015/2016.	53,70	46,30
2016/2017.	54,15	45,85
2017/2018.	55,15	44,85
2018/2019.	55,27	44,73

Tabela 5. Izvor: autor M. Manojlović

Slične podatke možemo naći u tabelama o diplomiranim studentima. Broj diplomiranih studenata raste sa prvim

generacijama studenata po novom sistemu studiranja, čak dvaput više. Taj broj se i danas relativno dobro drži. Razlika između 2000. i 2018. godine je nevjerojatnih 236,18%, a u odnosu na 2016. godinu, kada je bilo dosad najviše diplomiranih studenata, razlika ide i do 253,70%.

Godina diplomiranja	Diplomirani studenti		
	Ukupno	Ženski	Muški
2000.	879	505	374
2001.	1.025	596	429
2002.	1.274	673	601
2003.	1.271	727	544
2004.	1.456	864	592
2005.	1.656	958	698
2006.	1.867	1.087	780
2007.	2.389	1.685	704
2008.	2.812	1.792	1.020
2009.	3.282	1.988	1.294
2010.	3.086	1.882	1.204
2011.	3.045	1.791	1.254
2012.	2.923	1.768	1.155
2013.	3.073	1.809	1.264
2014.	2.978	1.789	1.189
2015.	2.855	1.775	1.080
2016.	3.109	1.799	1.310
2017.	3.048	1.756	1.292
2018.	2.955	1.665	1.290

Tabela 6. Izvor: Monstat, Odsjek statistike obrazovanja, kulture i pravosuđa, monstat.org.

Iz tabele ispod se vidi da procenat diplomiranih studenata ukazuje na prevladavanje ženskog pola u većoj mjeri. Ta razlika ide i do 70% i uglavnom je viša u odnosu na prethodno poređenje.

Godina	Ženski	Muški
2000.	57,45	42,55
2001.	58,15	41,85
2002.	52,83	47,17
2003.	57,20	42,80
2004.	59,34	40,66
2005.	57,85	42,15
2006.	58,22	41,78
2007.	70,53	29,47
2008.	63,73	36,27
2009.	60,57	39,43
2010.	60,99	39,01
2011.	58,82	41,18
2012.	60,49	39,51
2013.	58,87	41,13
2014.	60,07	39,93
2015.	62,17	37,83
2016.	57,86	42,14
2017.	57,61	42,39
2018.	56,35	43,65

Tabela 7. Izvor: autor M. Manojlović

Interesantno je vidjeti podatke o postdiplomskim studijama.⁷⁰ Prvo, višestruko je povećan broj magistara nauka. Tako, ako

⁷⁰ Od uvođenja Bolonjske deklaracije, na većini fakulteta studije su organizovane po sistemu 3+1 odnosno 3 godine osnovne i 1 godina specijalističkih postdiplomskih studija. S obzirom da su tek 2007. prvi put organizovane specijalističke studije, broj studenata nijesmo unijeli u statistiku.

računamo 2000. godinu sa svega 17 magistara nauka i 2013. sa 296, kao maksimumom, povećanje je nevjerovatnih 1.641,18%. Do 2018. došlo je do smanjenja za 46,28%, ali u odnosu na 2000. godinu to je ipak povećanje za čak 835,29%. Razlika među polovima je zanimljiva. Tako, ako je 2000. taj odnos zanemarljivo u korist ženskog pola (52,94%). sa povećanjem broja studenata, raste i razlika. Godine 2012. iznosila je 63,48 u korist ženskog pola, sljedeće godine već 60,47%, a padala je razlika i dalje zbog pada broja studenata na 55,35% koliko je udio magistara nauka ženskog pola bio 2018. godine.

Godina	Magistri – magistri nauka			Doktori nauka		
	Ukupno	Ženski	Muški	Ukupno	Ženski	Muški
2000.	17	9	8	4	1	3
2001.	15	8	7	11	3	8
2002.	16	7	9	10	2	8
2003.	21	8	13	5	1	4
2004.	32	17	15	10	3	7
2005.	40	15	25	17	7	10
2006.	37	19	18	7	2	5
2007.	186	104	82	6	6	-
2008.	140	69	71	14	3	11
2009.	217	124	93	18	12	6
2010.	248	142	106	15	6	9
2011.	257	142	115	11	4	7
2012.	282	179	103	8	8	-
2013.	296	179	117	13	4	9
2014.	284	177	107	20	12	8
2015.	237	150	87	16	10	6
2016.	190	112	78	28	19	9
2017.	163	92	71	18	8	10
2018.	159	88	71	26	14	12

Tabela 8. Monstat, Odsjek statistike obrazovanja, kulture i pravosuđa, monstat.org.

Kada su u pitanju doktorske studije tu se, takođe, povećao broj doktora nauka, ali bez stalne uzlazne ili silazne tendencije. Brojevi su jednocifreni ili dvocifreni u različitim decenijama. Ipak, ako uporedimo 2000. godinu kada je bilo svega 4 doktora nauka, što je istovremeno i minimum, i godinu 2016. kada je bio maksimum, dolazimo do povećanja za 600%. Odnos polova je interesantan i govori u korist ženskog pola od 100% u godinama 2007. i 2012. Međutim, to zapravo ništa ne znači jer je i taj odnos veoma različit po godinama. Tako, od 18 godina zahvaćenih statistikom, u 11 godina je bio veći broj doktora nauka muškog roda. Dakle, kod doktorskih studije se ne može uočiti neki bitan trend.

Za analizu obrazovne strukture su veoma bitni osnovni demografski pokazatelji. Gledajući uopšteno populaciju Crne Gore možemo izvući zanimljive podatke.

Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003. ⁷¹	2011.
Populacija	377.189	419.873	471.894	529.604	584.310	615.035	612.267	620.029

Tabela 9. Izvori: 1. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, I*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1991, 11. 2. Saopštenje: *Uporedni pregled broja stanovnika po polu i starosti prema opštinama, Popis 2003. i 2011. godine*, Monstat, saopštenje br. 321. 30.11. 2012, 1. 2. Miroslav Doderović, Zdravko Ivanović, Stanovništvo Crne Gore, *Matica* br. 74, ljeto 2018, 124–125.

Prema rezultatima popisa iz 2011. godine Crna Gora je imala 620.029 stanovnika, od čega su 50,6% ili 313.793 žene, a 49,4%

⁷¹ Za popis iz 2003. unijeli smo podatke prilagođene metodologiji popisa iz 2011, a inače se pojavljuju podaci i 620.145 i 673.078 stanovnika u zavisnosti od računanja stranaca u državi, studenata i radnika u inostranstvu.

ili 306.236 muškarci.⁷² Dok je u periodu nakon Drugog svjetskog rata zabilježen značajan porast stanovništva, od 1991, zbog ratova i iseljavanja broj stanovnika je vrlo malo porastao. Tako je, prirodni priraštaj, 1951. iznosio 20,8 promila, 1961. 20,4 promila, 4,3 promila 2003. godine i svega 2,2 promila 2011. godine.⁷³ Imajući u vidu stalni pad prirodnog priraštaja, starenje stanovništva i spoljne migracije, demografska slika u posljednjih 30 godina izgleda prilično loše.

Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore tokom različitih perioda je sljedeća:

1961 – 9,3% stanovništva sa srednjom, višom i visokom školom

1991 – 44,1% sa srednjom, 30,5%, sa višom i 14,5% sa visokom 14,5%

2003 – 48,4% sa srednjom i 12,6% sa visokom školom.⁷⁴

Po podacima sa popisa iz aprila 2011. od ukupnog broja stanovnika starih 15 i više godina 260.277 ili 52% ima završenu srednju školu. Međutim od tog broja 27.285 trenutno pohađa fakultet (oko 10,5%). Značajan je podatak da je tada 17% stanovnika Crne Gore imalo višu ili visoku školsku spremu.⁷⁵ Značajan je porast stanovništva sa srednjom, višom i visokom školom između 1961. i 1991. za skoro 10 puta. Međutim, procenat stanovništva sa visokom školom se značajnije promijenio tek 2011. u odnosu na prethodnih 20 godina.

⁷² Saopštenje: *Popisni podaci prema polu, Crna Gora*, Monstat, Saopštenje broj 47, Podgorica, 8.mart 2012. 1.

⁷³ Miroslav Doderović, Zdravko Ivanović, Stanovništvo Crne Gore, *Matica* br. 74, ljeto 2018, 125.

⁷⁴ Ž. Andrijašević - Š. Rastoder, *n. d.*, 473.

⁷⁵ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, 1.

Komparativna analiza obrazovnog napretka Crne Gore

Da bismo dobili realniju sliku o progresu crnogorskog školstva, možemo uporediti Crnu Goru sa razvijenim dijelom svijeta i svijetom uopšte. Tako, 1820. godine oko 12% svjetskog stanovništva je bilo pismeno, a 17% je imalo makar osnovno obrazovanje. Tada Crna Gora još uvijek nije imala osnovnu školu već se pismenost sticala individualno, u manastirima. Svjetska pismenost se udvostručila jednom tokom XIX vijeka, a zatim i drugi put u periodu između 1900. i 1990. da bi u trećem milenijumu dostizala skoro 100%⁷⁶ sa izuzetkom Afrike (64%). Svjetski prosjek godina provedenih u formalnom obrazovanju 1870. je iznosio jednu godinu i povećao se na 3 godine poslije Drugog svjetskog rata i na nešto više od 7 godina u trećem milenijumu.⁷⁷

Već smo ranije pominjali, da je zastupljenost formalnog obrazovanja u crnogorskoj populaciji bila niska početkom XX vijeka zbog nedovoljno stroge primjene zakona o obaveznom školovanju. Ispod polovine učeničke populacije je pohađalo osnovnu školu što je i rezultiralo srazmjernom stopom nepismenosti. U međuratnom periodu porast učeničke populacije nije pratio brži rast ukupne populacije. Ovakva situacija je potrajala i prvih decenija poslije Drugog svjetskog rata, kada se i uvodi osmogodišnje osnovno obrazovanje. Podaci, koje UNESCO redovno objavljuje, pokazuju da je 2016. godine pismenost na svjetskom nivou iznosila 86% (90% muškarci, 83% žene).⁷⁸ Istovremeno, razvijene države Evrope,

⁷⁶ *How was life? Global well-being since 1820*, uredili: Jan Luiten van Zanden, Joerg Baten, Marco Mira d'Ercole, Auke Rijpma, Conal Smith, Marcel Timmer, OECD Publishing, 2014, 93.

⁷⁷ *Isto*, 87. Vidi detaljno tabelu na strani 95 istog djela.

⁷⁸ Literacy rates continues to rise from one generation to the next, *UIS Fact Sheet* No. 45 | September 2017, 1. <http://uis.unesco.org>.

Centralne Azije, Sjeverne Amerike su imale procenat nepismenosti manji od 2%.⁷⁹ U tom pogledu Crna Gora danas uspijeva da drži korak sa razvijenim državama.

Bitan je indikator prosvjetnog razvoja i obuhvaćenost populacije formalnim obrazovanjem. Ako se uzmu u obzir podaci o razvijenim zemljama svijeta, u prvom redu Zapadne Evrope (Velika Britanija, Holandija, Francuska, Njemačka, Italija, Španija, Švedska) i njenih ogranaka (SAD, Australija i Kanada) razlika je u XIX vijeku bila nedostižna. Tako, u Zapadnoj Evropi je 1870. 60% stanovništva starijeg od 15 godina imalo bar neki osnovni vid obrazovanja i prosječno 3,5 godine obrazovanja. U evropskim ograncima je taj procenat iznosio 82,3% i prosječno 5,5 godina. Već 1940. 100% stanovništva u zapadnim ograncima je imalo bar neko osnovno obrazovanje i 8,9 godina formalnog obrazovanja, a Zapadna Evropa je 2010. skoro dosegla isti rezultat (99,8%) i 11,9 godina (zapadni ogranci tada već 13,5 godina).⁸⁰

Može se reći da je Crna Gora ubrzano stizala razvijene zemlje u drugoj polovini XX vijeka. Tako je, po popisu iz 2011. svega 2% stanovništva bez ikakve škole (još 1% nije dalo odgovor).⁸¹ To bi značilo da 98% ili eventualno 97% stanovništva starijeg od 15 godina ima neki vid obrazovanja. S obzirom na stopu nepismenosti od 1,5% smatramo da je razlika od pola procenta nastala zbog neformalnog opismenjavanja. U Crnoj Gori je, iste godine, 28% stanovništva sa završenom i nepotpunom osnovnom školom, 52% sa srednjom i 17% sa visokom.⁸² Zbog toga, procjena je da se Crna Gora nalazi blizu evropskog prosjeka godina provedenih u formalnom obrazovanju iako nema dovoljan procenat stanovništva sa visokim obrazovanjem.

⁷⁹ *Isto*, 3.

⁸⁰ *How was life? Global well-being since 1820*, tabele sa strana 94. i 95.

⁸¹ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, 1.

⁸² *Isto*, 1.

Njen prosjek je svakako bolji od svjetskog (7,7 godine 2010) na koji utiču loši rezultati Afrike i Jugoistočne Azije.⁸³

Da bismo poredili obuhvaćenost predškolske populacije mogu nam poslužiti podaci o najboljim svjetskim rezultatima. Godine 2015. Južna Koreja je postigla 94,7% obuhvaćenosti predškolske populacije. Zemlje iz G20 imaju prosjek oko 60% sa nižim rezultatima Indonezije, Turske, Saudijske Arabije i Južne Afrike. Za 28 evropskih zemalja prosjek je 91,8%, ali se odnosi samo na djecu od 4 godine.⁸⁴ Po podacima UNESCO-a koji računa predškolsko obrazovanje u uzrastu 3–5 godina, neto obuhvaćenost populacije Crne Gore je 2011. iznosila 31,35%, a 2018 – 67,32%. Već smo ranije pominjali bruto obuhvaćenost koja se ne razlikuje mnogo: 31,38% i 69,33%.⁸⁵ U svakom slučaju, evidentan je drastičan progres Crne Gore, ali i prostor za dalje unapređenje.

Obuhvaćenost populacije učenika sistemom osnovnog obrazovanja je na svjetskom nivou 2015. godine iznosila 88,3% za djevojčice i 90,4% za dječake. Najveća pokrivenost populacije je zabilježena u Kanadi i Saudijskoj Arabiji 99,6% (2012), Argentini 99,4%, Japanu 98,8% i EU 97,4%.⁸⁶ Već smo pominjali da je ovaj procenat u Crnoj Gori već duže vrijeme oko 97%. U odnosu na svjetski prosjek od skoro 90% ovaj podatak je pozitivan.

Ranije smo pomenuli da je u Crnoj Gori 2011. bilo 52% stanovništva sa srednjom školom. Po podacima Eurostata, koji je koristio istu metodologiju kao Monstat, u Crnoj Gori je sa srednjom i višom školom 2011. bilo 61,2%, a 2019 – 60,7%. Prisutne su stalne oscilacije iz godine u godinu, ali procenat nikad nije bio manji od 59,2%, i ne veći od 61,2%. Prosjek EU

⁸³ *How was life? Global well-being since 1820*, 95.

⁸⁴ *The EU in the World*, Statistical books, Eurostat, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018, European Union, 2018, 50.

⁸⁵ UIS, Montenegro.

⁸⁶ *The EU in the World*, 51.

(27 zemalja) je tada iznosio 47,1% odnosno 46,3%. Kada je u pitanju procenat stanovništva između 15 i 64 godine starosti, sa nepotpunom i završenom osnovnom školom, u EU je 2011. iznosio 30,5%, a 2019. 25,7%. Crna Gora je 2011. imala 22,4%, a 2019. 17,4%. stanovništva sa nepotpunom i završenom osnovnom školom. Najniži procenat u Evropi ima Litvanija (11,1%), a najviši Turska (60,5%)⁸⁷ U ovom segmentu i po ovim podacima Crna Gora ima dobre rezultate.⁸⁸

Što se tiče visokog obrazovanja, 2017, malo manje od trećine populacije odraslih (25 i iznad) je u EU imalo završeno visoko obrazovanje (29,3% muškaraca, 33,2% žena). U Rusiji je po podacima iz 2010. taj procenat izuzetno visok, 59,7% muškaraca i 63,7% za žene. Preko 30% su imale Kanada (2011) SAD, Japan, Australija i Južna Koreja (2010). Najniži procenat je u Indoneziji i Južnoafričkoj republici gdje samo jedan od deset muškaraca i žena imaju visoko obrazovanje. Ispod 10% za žene su procenti iz Kine (2010) i Indije (2011). Razlika među polovima je zabilježena u Južnoj Koreji (2010) gdje su muškarci imali prednost od 10,7%, dok je veći procenat žena u Kanadi (2011) i Australiji.⁸⁹

Uzimajući u obzir da je u Crnoj Gori procenat stanovništva starijeg od 25 godina sa visokom školom bio 17% 2011. vidi se očigledno zaostajanje za evropskim prosjekom. Međutim, te iste godine, od 42 816 stanovnika starosti 20–24 godine 40,33% je uključeno u studiranje na više nivoa visokog obrazovanja. U starosnoj grupi 25–29 godina, 28% ima visoku školsku spre-

⁸⁷ Eurostat, Population by educational attainment level, sex and age (%) - main indicators, posljednja izmjena 21. 4. 2020, pristupljeno 22. 5. 2020. <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

⁸⁸ S obzirom na zvanične podatke sa popisa 2011. i razliku u odnosu na Eurostat za blizu 10% kod srednjeg obrazovanja i skoro 6% kod osnovnog uzeli smo ove podatke sa rezervom.

⁸⁹ *The EU in the World*, 53.

mu.⁹⁰ To znači da se uvećao broj mlađih visokoobrazovanih ljudi i da stalno raste. Po podacima UNESCO-a iz 2018, u populaciji od 19 do 23 godine, u treći ciklus obrazovanja je uključeno 56,08 % pomenute populacije (64,91% žena i 47,95% muškaraca) što je više u odnosu na 2010. (52,23%), a manje u odnosu na 2017. (58,19%).⁹¹

Po podacima Eurostata, 2011. godine Crna Gora je imala 16,4% stanovništva sa visokim obrazovanjem, a 2019 – 21,8%. Prosjek EU (27 država) je 2011. iznosio 21,6%, a 2019 – 27,9%.⁹² Dakle, Crna Gora kasni za evropskim prosjekom desetak godina. Ako bi se uzeo prosjek najrazvijenijih 15 država EU ta razlika bi bila veća za oko 3%. Po brojnosti visokoobrazovanog stanovništva 2019. godine ističu se: Luksemburg (41%), Irska (40,7%), Velika Britanija (40,6%), Kipar (40%) Švajcarska (38,6%) i Finska (38,5%). Značajno malobrojnije je visokoobrazovano stanovništvo u Rumuniji (16%), Italiji (17,4%), Sjevernoj Makedoniji (18,3%) i Turskoj (18,4%). Crna Gora je u rangu Češke (21,6%), Hrvatske (22%) i Mađarske (22,5%).⁹³

Na kraju, možemo zaključiti da se uočava jasna dominacija osnovnog obrazovanja u Crnoj Gori tokom XIX i početkom XX vijeka. Pri tome, to nije bila kompletna osnovna škola, nego tri ili četiri razreda. Broj osnovnih i srednjih škola se značajno povećao, kao i broj učenika u međuratnom periodu, ali su loši ekonomski uslovi i nedovoljno poštovanje zakona i tada uticali na nedovoljnu obuhvaćenost učeničke populacije. Nakon Drugog svjetskog rata, slijedi vrtoglavo brz napredak na svim poljima. Ističe se razvoj svih nivoa obrazovanja, posebno visokog, ali i eliminacija nepismenosti u kratkom roku. Naglo se povećava broj škola, učenika, nastavnika što drastično mijenja

⁹⁰ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, 2.

⁹¹ UIS, Montenegro.

⁹² Eurostat, navedeni izvor.

⁹³ *Isto*.

obrazovnu strukturu stanovništva. Međutim, mora se razlikovati period stalnog napretka do 1991. godine i nakon toga, kada dolazi do stagnacije u demografskim i ekonomskim pokazateljima. Tada se uočava opadanje broja učenika, ali i povećanje broja obrazovnih institucija na predškolskom, srednjoškolskom i visokoškolskom nivou. Istovremeno, nakon naglog porasta broja studenata, uočava se tendencija opadanja broja studenata.

Možemo zaključiti da je Crna Gora najveći progres napravila na polju eliminacije nepismenosti i široj dostupnosti obrazovanja. Ipak, prostora za napredak ima na svim poljima. S obzirom na ubrzani razvoj prosvjete u drugoj polovini XX vijeka, mora se naglasiti i potreba šire prosvjetne politike povezane sa ekonomskim potrebama Crne Gore, a u skladu sa postojećim demografskim problemima i tendencijama. Predstojeći popis stanovništva će vjerovatno definisati buduće smjernice crnogorskog obrazovanja.

Izvori:

- Monstat, Odsjek statistike obrazovanja, kulture i pravosuđa: <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=75&pageid=75> pristupljeno 20. 2. 2020.

- Monstat, Popis 2011, Tabela CG27: Stanovništvo staro 6 i više godina prema pohađanju škole po starosti, <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=534&pageid=322>, pristupljeno 20. 2. 2020.

- Unesco Institute for Statistics, Montenegro, <http://uis.unesco.org/-en/country/me?theme=education-and-literacy#slideoutmenu>, pristupljeno 21. 4. 2020.

- Eurostat, Population by educational attainment level, sex and age (%) - main indicators, posljednja izmjena 21. 4. 2020, pristupljeno 22. 5. 2020. <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
- <http://www.skolskamreza.edu.me/> pristupljeno 20. 4. 2020.

Literatura:

a) monografije

- Živko Andrijašević, Milan Šćekić, *Crnogorski vladari*, Dnevne novine, Podgorica 2018.
- Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore (od najstarijih vremena do 2003)*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2005.
- Rade Delibašić, *Istorija pedagoške misli u Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2009.
- Ibrahim Latifić, *Jugoslavija 1945–1990, razvoj privrede i društvenih delatnosti*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodno-oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941–1945), Beograd 1997.
- *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, I, Savezni zavod za statistiku, IŠP „Savremena administracija“, Beograd 1991.
- Đoko D. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Obod, Cetinje 1982.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, III, Nolit, Beograd, 1988.
- Pavle Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, IV, Cetinje 1993–1994.
- Pavle Rovinski, *Djevojački institut carice Marije na Cetinju*, Cetinje 2000.
- *The EU in the World*, Statistical books, Eurostat, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018.

- *How was life? Global well-being since 1820*, uredili: Jan Luiten van Zanden, Joerg Baten, Marco Mira d'Ercole, Auke Rijpma, Conal Smith, Marcel Timmer, OECD Publishing, 2014.

b) Članci, separati, referati, saopštenja

- Miroslav Doderović, Zdravko Ivanović, Stanovništvo Crne Gore, *Matica* br. 74, ljeto 2018, 121–140.

- Jelena Jovanović, Najstarije škole u Crnoj Gori: Počelo od Njegoša i manastira, *Vijesti – portal*, objavljeno 18. novembra 2012, ažurirano 22. februara 2019, <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/najstarije-skole-u-crnoj-gori-pocelo-od-njegosa-i-manastira> neoznačeno elektronsko izdanje

- Marina Martinović, Predgovor za P. Rovinski, *Djevojački institut carice Marije na Cetinju*, Cetinje 2000, 5–24.

- Niko S. Martinović, Nastavni plan i program Cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog, *Godišnjak Cetinjske gimnazije 1*, 1969, 19–28.

- Momčilo D. Pejović, *Uvod u: Školovanje crnogorske omladine u inostranstvu 1848–1918*, separat sa sajta academia.edu, 23–43.

- Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, Monstat Institut za statistiku, Saopštenje br.157, Podgorica 15, jun 2012. 1–6.

- Saopštenje: *Osnovno obrazovanje, osnovne škole i resursni centri - početak školske 2017/2018. godine*, Monstat, Saopštenje broj 46, Podgorica 16. mart 2018. godine, 1–5.

- Saopštenje: *Popisni podaci prema polu, Crna Gora*, Monstat, Saopštenje broj 47, Podgorica, 8.mart 2012, 1–9.

- Saopštenje: *Predškolsko obrazovanje i vaspitanje 2019/2020. godina*, Monstat, Saopštenje br. 14, 10. februar 2020, 1–2.

- Saopštenje: *Redovni učenici u srednjim školama, školska 2010/2011*, Monstat, Saopštenje br. 146, 20. 10. 2011, 1–2.

- Saopštenje: *Srednje obrazovanje, srednje škole i resursni centri, početak školske 2019/2020. godine*, Monstat, Saopštenje br. 56, 13. april 2020, 1–5.

- Saopštenje: *Uporedni pregled broja stanovnika po polu i starosti prema opštinama, Popis 2003. i 2011. godine*, Monstat, saopštenje br. 321, 30. 11. 2012, 1–6.

- Miloš Starovlah, Prosvjetna politika kralja Nikole, radovi sa naučnog skupa CANU, 1-3. oktobra 1997. u Podgorici, *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II*, Podgorica 1998, 233–251.

- Literacy rates continues to rise from one generation to the next, *UIS Fact Sheet* No. 45, September 2017, 1-13. <http://uis.unesco.org>

- http://www.erasmusplus.ac.me/?page_id=4749 pristupljeno 20. 4. 2020.